

УЎК (UDC, УДК): 82-14:82-271:641.87 Навоий
DOI: 10.36078/1564996668

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИ ЭРОН ОЛИМЛАРИ НИГОҲИДА

Парвиз Иноятиллаевич ИЗЗАТИЛЛАЕВ

Докторант (PhD)

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети
Тошкент, Ўзбекистон
xusraveparviz@mail.ru

Аннотация

Ушбу мақолада эронлик навоийшунослар, шу жумладан, Доктор Хусайн Мухаммадзода Садикнинг Навоий ҳаёти ва ижодига бағишиланган тадқиқотлари кўриб чиқилган. Олимнинг Алишер Навоий асарларини нашрга тайёрлаш ва форсий тилга таржима қилиб, Эрон китобхонларига етказишда амалга оширган ишлари кўрсатилган. “Муҳокамат ул-лугатайн” асарини нашрга тайёрлаш, “Мезон ул-авзон”ни форсий тилга таржима қилиш ҳамда туркий-форсий тиллардаги “Санглох” лугатини нашр эттириш ва таржима қилишдаги хизматлари таъкидланган.

Калит сўзлар: тадқиқот; таржима; нашр; Доктор Хусайн Мухаммадзода Садик; Санглох; Мирзо Мехдиҳон; Эрон навоийшунослик мактаби.

МНЕНИЯ ИРАНСКИХ УЧЕНЫХ О ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИ

Парвиз Иноятиллаевич ИЗЗАТИЛЛАЕВ

Докторант (PhD)

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы
имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан
xusraveparviz@mail.ru

Аннотация

В статье рассматриваются исследования иранских ученых, в том числе профессора, доктора Хусайна Мухаммадзаде Садика, посвященные жизни и творчеству Алишера Навои. Автор показывает заслуги Хусайна Мухаммадзаде Садика в подготовке к публикации произведения «Муҳокамат ул-лугатайн» («Суждение о двух языках») и переводе трактата об арузе – «Мезон ул-авzon» Алишера Навои на персидский язык. Отдельно отмечается перевод и публикация тюркско-персидского словаря «Санглох».

Ключевые слова: исследование; перевод; издание; доктор Хусейн Мухаммадзаде Садик; Санглах; Мирзо Мехдиҳон; школа навоиведения Ирана.

NAVOI'S CREATIVE ACTIVITY AT GLANCE OF IRANIAN SCIENTISTS

Parviz Inayatullayevich IZZATULLAEV

PhD researcher

Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature
Tashkent, Uzbekistan

Abstract

The article describes Dr. Hossein Mohammadzade Sadigh, an Iranian researcher on navoistudies, and his researches of exploring the life and activity of Navoi, his prepared works for publication or translated into Persian, including the publication of the work “Muhakamat ul-Lughatayn”, his translation of the work “Meson ul-Avzon” into Persian, his published Turkic-Persian dictionary “Sanglakh” and his focus on his translations.

Keywords: research; interpretation; edition; Dr. Hussein Mohammadzadeh Sadik; Sanglah; Mirzo Mehdihan; Iranian School of Novelty.

Амир Алишер Навоий нафакат туркий, балки форсий халқлар орасида ҳам обрў-эътиборга эга бўлган мутафаккир шоирдир. Навоий туркий тил билан бир қаторда форсийда ҳам қўпгина асарлар ёзиб қолдирган. Шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги дастлабки маълумотларни биз энг аввал унинг ўз асарларидан оламиз.

Навоийшунос Ш. Сирожиддинов ўзининг “Навоий замондошлари эътирофида” китобида Навоий ижодини замондошлари хусусан, Абдураҳмон Жомий, Абдуллоҳ Хотифий, Камолиддин Ҳусайн Кошифий, Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнний, Шамсиддин Муҳаммад Бадаҳшӣ, Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Ҳусайнний, Муҳаммад Аҳлий Шерозий, Камолиддин Биноий ва Ғиёсиддин Хондамир асарлари асосида тадқиқ қилган, бу китобни ўқиш давомида унинг замондошлари нақадар бу буюк зотдан илҳом олганликларини осонлик билан илғаш қийин эмас (9).

Эронлик адабиётшунос Забихулло Сафо қаламига мансуб “Эронда адабиёт тарихи” китобининг “Ҳижрий саккизинчи аср охири, ўнинчи аср бошига қадар яшаб ижод этган форсийгўй шоирлар” ҳақидаги фаслида Алишер Навоийга бир бўлим ажратилган, унда Алишер Навоий “Фоний” тахаллуси билан тилга олинади. Гарчи муаллиф туркий халқларнинг истеъододли намояндаси Алишер Навоий ҳақида салмоқли тадқиқот олиб бормаган бўлсада, у ҳақда шундай дейди:

”علیئر مردی متواضع و با ادب و نیکو رفتار بود. با حلایق به مهربانی رفتار می کرد و مخصوصاً با شاعران و اهل ادب و هنر معاشرت دائم داشت و در تربیت و تشویق آنان مبالغه میکرد و محضرش محل اجتماع آنان بود. خود دوستدار هنر و هنرمند بود و خطاطان و نقاشان و مذهبان و موسیقی دانان در خدمتش قرب و منزت بسیار داشتند و به همین سبب وجود او در رونق ادب و هنر در دوران سلطان حسین میرزای باقرا تأثیر فراوان داشت. و همگامی سلطان با او در این راه، هرات را در پایان قرن نهم و آغاز قرن دهم، به صورت یکی از بزرگترین مراکز ادب و هنر در آورد. کرم و ضعیف نوازی و خیر و احسان او معروف است... وی در شعر ترکی مقامی بس والا دارد به نحوی که با وجود شاعران دیگر ترکی گوی در این عهد، او را بنیانگذار واقعی شعر ترکی جغتای (ازبکی) دانسته اند... ”

Таржимаси: “Алишер камтар, одобли ва хушмуомала киши эди. Халойиққа меҳрибон бўлиб, айниқса, шоирлар, санъат ва адаб ахли билан доимий алоқада эди ва уларни тарбиялаш ва тўғри йўлга ҳидоят қилишда бошқош бўлиб, уларнинг маҳфилларига тез-тез ташриф буюаради. Ўзи санъатни, истеъдодли кишиларни севар, рассомлар, музахҳиблар ва созандалар унинг хизматида камарбаста ва униниг олдида ҳурмату эҳтиромга эга эдилар, шу сабабдан унинг борлиги Султон Ҳусайн Бойқаро замонидаги санъат ва адабнинг ривожланишига жуда катта таъсир қилди. Султоннинг бу йўлда унга эргашиши Ҳиротни ҳижрий IX асрнинг охири ва X асрнинг бошларида адабиёт ва санъатнинг катта марказларидан бирига айлантирди. Карами ва заифларни кўллаб-куватлаши билан машҳурдир... У шу даражада туркий шеърда юқори мақомга эга эдики, ўша давру замонда туркийгўй шоирлар анчагина бўлишига қарамай, уни ҳақиқий туркий шеъриятнинг асосчиси сифати тан олганлар... (3)”

Ўзбек китобхонлари кўпгина навоийшунослар ва уларнинг асарлари ҳақида маълумотга эга бўлишлари билан бирга, шу кунгача Эрон навоийшунослари ҳақида етарлича маълумотга эга эмаслар. Бошқа халқлар каби эронликлар ҳам Навоий ижодига алоҳида ихлос билан қарайдилар. Эрон навоийшунос олимлари ва унинг асарлари таржимонлари сифатида Неъмати Лимойи, Мехдий Қосимий, Муҳаммад Нажжавоний, Мехди Фарҳоний Мунфарид, Али Асфар Ҳикмат, Рукниддин Ҳумоюнфаррух, Баҳман Акбарий ва Ҳусайн Муҳаммадзода Садиқни мисол қилиб келтириш мумкин. Айниқса, Ҳусайн Муҳаммадзода Садиқнинг хизматлари бекиёс.

Доктор Муҳаммадзода Садиқ 1945 йили 15 июнда Табриз шаҳрида Масжидоғо Мирали оиласида туғилган. Бошлангич таълимни шу шаҳарда олади. У Табриз университетининг адабиёт йўналишида таҳсил олаётган вақтида шу шаҳарнинг халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплашни бошлайди. Унинг биринчи мақоласи “Митра фариштаси ва Мехржон байрами” номи билан чоп этилди. 1968 йили “Янги аср” газетасининг масъул ходими, 1969 йилдан эса шу шаҳардаги ойда икки бора чиқадиган “Ҳунар ва ижтимоъ” нашрига асос солади ва уни бошқаради. Доктор Садиқ ёзган асарлари ва таржималарининг мавзу кўлами рангбараңгидир. Унинг асарлари асосан кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган (1).

У жуда қўп илмий-адабий асарлар, таржималар муаллифидир. Унинг аҳамиятга молик ишларидан бири Мирзо Мехдихон Астрободийнинг “Санглоҳ” тафсирий лугатини бошқа нусхалари билан солиштириб, айрим ўринларни ислоҳ қилиш билан нашрга тайёрлаганлигидир. Ушбу тафсирий лугат Амир Алишер Навоий шеърларидағи түшинилиши қийин сўзларни ўз

ичига олади. Бу лугатда туркий-чигатои сўзларнинг форсча эквивалентлари берилган. Бу китоб Мирзо Меҳдиҳон Астрободий томонидан 1758–1760 йиллари ёзилган, унда Навоий асарларида учрайдиган 6000 сўз ва 2500га яқин мисол ва шеърий парчалар келтирилган (1).

Астрободийнинг ёзиб қолдиришича, у Амир Алишер Навоийнинг ўн икки жилдлик назмий ва тўққиз жилдлик насрый асарларини мутолаа қилганидан сўнг “Санглох” лугатини ёзишга киришади.

“Санглох” уч қисмдан таркиб топган. “Мабоний ал-лугат” деб номланган биринчи қисм муқаддимасида муаллиф ўзи ҳақида, китобнинг ёзилиш тарихи ва туркий-чигатои тили грамматикаси, хусусан, “мубано”, “боб”, “қоида” ва “жузъ”лар устида баҳс-мунозара юритади.

Иккинчи қисмда эса “Санглох”нинг асосий матни алифбо тарзида берилган. Дастрраб у алифбо тартибида “китоб”га бўлинган бўлиб, ўз навбатида ҳар бир китоб қуидаги бобларга бўлинган:

1. Боб ул-мафтуҳот.
2. Боб ул-максурот.
3. Боб ул-мазмумот.

Бу қисмларнинг ҳар бири ўз ўрнида араб алифбоси тартибида берилган – аввал феълларнинг масдарлари, сўнг улар асосида ясалган сўзлар бериб борилган.

Учинчи қисм “тазил” деб номланган бўлиб, Навоий асарларида ишлатилган арабча ва форсча сўзларни ўз ичига олади. Муаллифнинг таъкидлашича, олдинги лугатнавислар томонидан ушбу бобларга етарлича изоҳ ва тушунтиришлар берилмаган. Тазилдаги биринчи киритилган сўз “Оби оташранг” бўлиб, “шароб” дея изоҳланган.

Мирзо Меҳдиҳон муқаддимада Навоий асарларига қўшимча Лутфий Ҳиравий, Султон Ҳусайн Бойқаро, Бобур девонлари, “Бобурнома” ва чигатои тилидаги “Калила ва Димна”дан фойдаланганлигини эслатиб ўтади.

Бу асарни Эрон маданияти тарихида муҳим аҳамият касб эган, дейиш мумкин. Ушбу лугат нойиб ус-салтана Аббос мирзо таклифи билан Ҳаким Муҳаммад Хуйи томонидан ниҳоясига етказилган ва “Хулосай Аббосий” номи билан шухрат қозонган (6).

Туркча-форсча луғат – “Санглох”нинг Муҳаммадзода Садик саъй-ҳаркатлари билан нашр этилиши Эрон адаб аҳли томонидан илиқ кутиб олинди.

Доктор Садик Алишер Навоийнинг Турхон Ганжавий томонидан форс тилига ўгирилган маълуму машҳур “Муҳокамат ул-луғатайн” асарини нашрга тайёрлаб, 2009–2010 йиллари Табриздаги “Ахтар” нашриётида чоп эттирди.

Навоийнинг бу асарида туркий ва форсий тилларнинг имкониятлари ва афзалликлари солиширилган. Бу асар матни 1841 йили Парижда, 1917 йили Қуқонда, 1925 йили Ишқободда ва 1948-1949-йиллари Турхон Ганжавий томонидан форс тилига таржима қилинган варианти Техронда чоп этилган (7). Унгача шайх Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Дивони луғот-ат-турк” асарини ёзиш билан турк ва ва араб тилини юзма-юз қўйиб, уларнинг имконият ва афзалликларини очиб берди...(2) Тўрт асрдан сўнг Алишер Навоий ўзининг ушбу асари билан бу тилшунослик баҳсини бошқа тил, яъни форс тили мисолида давом эттиради.

“Муҳокамат ул-луғатайн” асарининг тартиб рақамисиз ва кўчирилган санаси кўрсатилмаган қўлёзма нусхаси Табриздаги “Сақит ул-ислом” кутубхонасида сакланиб келинмоқда ва у “Муҳокамат ул-луғатайн” ва “Ал-муҳокамат байн ал-луғатайн” деб ҳам юритилади.

Ҳусайн Муҳаммадзода Садик Амир Алишер Навоийнинг яна бир асари – “Мезон ул-авzon”ни форс тилига таржима қилиб, 2013 йилда Техрондаги “Такдераҳт” нашриётида чоп этирди.

Китоб мундарижасидан сўнг олим туркча матнлар ўқилишини осонлаштирадиган “транскрипция” – жадвал тузган. У бу китобнинг туркийча сўzlарига айрим ўзгартиришлар киритади ва форсча ҳамда арабча сўzlарни иложи борича аслига тўғри ёзишга ҳаракат қиласида. Шундан сўнг Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ёритиб, унинг қандай қилиб сиёсий ҳаётга киришидан тортиб то Хуросонда қурдирган бинолари ва хизматлари ҳақида батафсил маълумот беради. Навоий ва Жомийнинг дўстлигига алоҳида тўхтаб, дўстларнинг бир-бируни мадҳ қилган шеърларидан парчалар келтиради. Муаллиф Навоийнинг форсий девонида форсий мақоллардан фойдаланганлигини алоҳида қайд этади:

هنوز از دهنت بوی شیر می آید!

حلال گشت به چشم تو خون من گرچه،

Мазмуни: “Гарчи (сенингча) менинг қоним сен учун ҳалол бўлди, аммо ҳалигача оғзингдан сут ҳиди келадур.”

Бу мақол ҳозиргача форсий ҳалқлар томонидан бирорвга “ақл” ўргатган, ўзини баланд тутган кишиларга нисбатан ишлатилиб келинади. Ёки:

ساده دل واعظ، که گوید هر چه آید بر زبانش،

ساده دل واعظ، که گوید هر چه آید بر زبانش،

Мазмуни: “Соддадил воиз тилига келган нарсани айтиб юраверади, улардан-да соддароқлар эса бу афсонага ишониб юраверадилар (4).”

Дастлаб 1993 йили доктор Камол Арслон бу китобнинг еттита асл туркий-чифатойи нусхаларини солишириш асосида Анқарада чоп этиради. Ўша китобнинг нусхаларидан бири 237-чи тартиб рақами остида Техрон марказий

кутубхонасида сақланмоқда. Доктор Садиқ асарнинг қўлёзма нусхалари билан бирга Анқарада чоп этилган нусхадан фойдаланган ҳолда, баъзи ўзгартиришлар билан ушбу асарни форс тилига таржима қилган. Таржима борасида унинг ўзи шундай ёзди:

"ترجمه‌ی فارسی این جانب متکی به آین متن است و سعی کرده ام در آن شیوه‌ی نگارش امیر علیشیر نوایی را حفظ کنم."

Таржимаси: "Форсча таржима ҳам ушбу матнга таянган ҳолда амалга оширилди ва унда Амир Алишер Навоийнинг ижод услубини иложи борича сақлашга ҳаракат қилинди (4)."

"Мезон ул-авzon" асарининг икки нусхаси Эронда сақланади. Бири Техрон миллий китобхонасида 5/1604 рақами остида, иккинчиси Техрон университетининг адабиёт факултети китобхонасида 1/237 рақами остида сақланиб келинмоқда.

Хулоса ўрнида эронлик адабиётшунос Забихулло Сафо қаламига мансуб "Эронда адабиёт тарихи" китобининг "Хижрий саккизинчи аср охири, ўнинчи аср ўрталариға қадар яшаб ижод этган форсийгўй шоирлар" ҳақидаги фаслида, Алишер Навоийга ажратилган алоҳида бўлимда билдирган фикрларини келтирамиз. Гарчи муаллиф туркий халқларнинг истеъододли намояндаси Алишер Навоий ҳақида салмоқли тадқиқот олиб бормаган бўлсада, у ҳақда шундай дейди:

"علیشیر مردی متواضع و با ادب و نیکو رفتار بود. با حلایق به مهربانی رفتار می کرد و مخصوصاً با شاعران و اهل ادب و هنر معاشرت دائم داشت و در تربیت و تشویق آنان مبالغه میکرد و محضرش محل اجتماع آنان بود. خود دوستدار هنر و هنرمند بود و خطاطان و نقاشان و مذهبان و موسیقی دانان در خدمتش قرب و منزت بسیار داشتند و به همین سبب وجود او در رونق ادب و هنر در دوران سلطان حسین میرزای بایقرا تأثیر فراوان داشت. و همگامی سلطان با وی در این راه، هرات را در پایان قرن نهم و آغاز قرن دهم، به صورت یکی از بزرگترین مراکز ادب و هنر در آورد. کرم و ضعیف نوازی و خیر و احسان او معروف است... وی در شعر ترکی مقامی بس والا دارد به نحوی که با وجود شاعران دیگر ترکی گوی در این عهد، او را بنیانگذار واقعی شعر ترکی جغتای (ازبکی) دانسته اند..."

Таржимаси: "Алишер камтар, одобли ва хушмуомала киши эди. Халойиққа меҳрибон, айниқса шоирлар, санъат ва адаб ахли билан доимий алоқада эди ва уларни тарбиялаш ва тўғри йўлга ҳидоят қилишда бош-қош бўлиб, уларнинг маҳфилларига тез-тез ташриф буюрарди. Ўзи санъат аҳлини, истеъододли кишиларни севар, рассомлар, музахҳиблар ва созандалар унинг хизматида камарбаста ва унинг олдида ҳурмату эҳтиромга эга эдилар, шу сабабдан унинг борлиги Султон Ҳусайн Бойқаро замонидаги санъат ва адабиётнинг ривожланишига жуда катта таъсирга қилди. Султоннинг бу йўлда унга эргашиши Ҳиротни ҳижрий IX асрнинг охири ва X асрнинг бошларида

адабиёт ва санъатнинг катта марказларидан бирига айлантирди. Карами ва заифларни қўллаб-куватлаши билан машҳурдир... У шу даражада туркий шеърда юкори мақомга эга эдики, ўша давру замонда туркийгўй шоирлар анчагина бўлишига қарамай, уни ҳақиқий туркий шеъриятнинг асосчиси сифати тан олганлар... (3)".

Дарҳақиқат, Навоийнинг ҳаёти ва ижодини, унинг ёзган асарларини форс тилига таржима қилиб, Эрон китобхонларига етказишида Муҳаммадзода Садиқнинг хизматлари бекиёс. Сўнгги йиллари Эронда Навоий асарларига бўлган қизиқишнинг ортиб бориши, Эрон навоийшунослик мактабининг янада кенгайишига замин ҳозирламоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Доктор حسين محمدزاده صديق، سيد احسان شكرخدايى، بىست خطابەى اذبى، تهران، س. 2014.
2. نوایی، امیر علیشیر، محاکمه‌اللغتین، تصحیح، ترجمه و مقدمه دکتر.م. صدیق، تبریز، اختر، 1388.
3. صفا، ذبیح الله. تاریخ ادبیات در ایران، تهران‌ریال، امیر کبیر، ۱۳۶۱. ه.
4. نوایی، امیر علیشیر، میزان الازان، تصحیح متن ترکی جغتایی (ازبکی) و ترجمه به فارسی و مقدمه: دکتر ح.م، تکریخت، تهران.
5. میرزا مهدی خان استر آبادی، سنگلاخ، تعلیقات و فهارس از دکتر.م. صدیق، اختر، تبریز، س 2016
6. خویی، حکیم محمد. خلاصه‌ی عباسی، مقدمه و تصحیح: دکتر حسین محمدزاده صدیق، تبریز، نشر یاران، 1377
7. شگفتہ، صغیری بانو. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوایی، تهران، الهی، 1384
8. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами (Ўн жилдлик). 10-жилд. –Тошкент: Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – 684 б.
9. Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофига. – Самарқанд: Зарафшон, 1996. – 64 б.

REFERENCES

1. Duktur Huseyn Muhammadzoda Sadiq, Sayid Ehson Shukrxudoyi, *Bist xetobeye adaby*, (Twenty literary letters), Tehron, 2014, 400 p.
2. Navoyi, Amir Alishir, *Mo 'hokamat ul-lug'atayn* (Judgment of Two Language), Tabriz: Akhtar, 1388, 216 p.
3. Safo, Zabiho'lloh, *Torixe adabiyot dar Iron* (History of literature in Iran), Tehran: Amire Kabir, 1361, 716 p.
4. Navoyi, Amir Alishir, *Mizon o'l-avzon* (Mizan-ul-avzan), Tehran: Tekderaxt, 1393, 200 p.
5. Mirzo Mehdixon Astrobodi, *Sangloxi* (Sanglakh), Tabriz: Akhtar, 2016, 1437 p.
6. Xuyi, Hakim Mo'hammad, *Xo 'loseye Abbosi*, (Xoloseye Abbasi), Tabriz: Yaran, 1377, 215 p.
7. Shegefte, So'g'robonu, *Sharhe ahvol va osore forsiye Amir Alishir Navoyi* (Biography and farsi works of Emir Ali Shir Navo'i), Tehran: Alhoda, 1384, 413 p.
8. Alisher Navoiy. *Full collection of works (ten volumes)*. Vol. 10, Tashkent: Gafur Gulom, 2013, 684 p.
9. Sirojiddinov Sh. *Navoiy zamondoshlari e'tirofida*, (Confessing Navo'i by his contemporaries), Samarkand: Zarafshan, 1996, 64 p.